

PAPER DETAILS

TITLE: HURÛFÎLİK VE MISÂLÎ'NİN BİR GAZELİNİN HURÛFÎLİK BAGLAMINDA SERHI

AUTHORS: Sacide GÖKMEN

PAGES: 433-452

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/386690>

HURÛFİLİK VE MÎSÂLÎ'NİN BİR GAZELİNİN HURÛFİLİK BAĞLAMINDA ŞERHİ

Sacide GÖKMEN*

Öz

İran'ın dinsel ve kültürel ortamında doğup gelişen Hurûfilik, inanç ve kültür çeşitliliği açısından zengin bir mirasa sahip olan Anadolu'da da yayılma imkanı bulmuş, Osmanlı kültür ve edebiyatında önemli izler bırakmıştır. Harfler ve sayıların kutsallığını kabul edip bunlara sembolik anlamlar yükleyen Hurûfilik, temelde vahdet-i vücûd nazariyesine dayanmaktadır. Bu düşünce sisteminin orijinal tarafı, hem âlemi hem de tasavvuf geleneğinde “âlem-i suğrâ” olarak kabul edilen insanı, harfler ve sayılarla anlamlandırmaya çalışmasıdır.

XIV. yüzyılda Fazlullah-ı Esterâbâdî tarafından sistematîği kurulan Hurûfilik, Osmanlı coğrafyasında XVII. yüzyıla kadar etkisini sürdürmüştür. XVI. yüzyıl divan şairlerinden Mîsâlî-i Hurûfî de bu akımın takipçilerindendir. Mîsâlî'nin şiirlerinde Hurûfilik inançlarına has unsurlara sıkça rastlanmaktadır. Bu çalışmada Hurûfilik hakkında bilgi verilmiş, Hurûfiliğin düşünce sistemi irdelenmiş ve Mîsâlî-i Hurûfî'nin örnek olarak aldığımız bir gazeli bu bağlamda şerh edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hurûfilik, Anadolu, Mîsâlî-i Hurûfî, Fazlullah-ı Esterâbâdî

HURÛFİSM AND THE INTERPRETATION OF A GAZAL OF MÎSÂLÎ IN THE CONTEXT OF HURÛFİSM

Abstract

Hurufism, arised and developed in the religious and cultural environment of Iranian geography, has also spread in Anatolia, which has a rich heritage in terms of diversity of beliefs and cultures, and left important traces in Ottoman culture and literature. Hurufism, which accepts the sanctity of letters and numbers and loads them with various symbolic meanings, is basically based on the wahdat al-wujudd. The original side of this system of thought is trying to explain the meaning of the realm and the human, which is accepted as "microcosmos" in the tasawwuf, by the letters and numbers.

Hurufism, which was established by Fazlullah-i Esterâbâdî in XIV. century, had an impact upon Ottoman geography until XVII. century. XVI. century divan poets Mîsâlî-i Hurûfî were also followers of this movement. It can be frequently found the elements unique to Hurufism in his poems. In this study, some basic information was given about

Hurûfîsm, the system of thought of Hurûfî was examined, and a gazal which was taken as an example by Misâlî-i Hurûfî was expounded in this context.

Keywords: Hurufism, Anatolia, Misâlî-i Hurûfî, Fazlullah-ı Esterâbâdî

Giriş

Hurûf kelimesi; Arapça *harf* kelimesinin çoğul şeklidir (Mutçalı, 1995:161). *Hurûfî* ise mensubiyet bildirir ve Hurûfîlik olarak bilinen ve aşağıda detaylarıyla ele alınacak olan inanç sistemine bağlı olan (kişi, fikir, akım vs.) anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2006:384).

Harf simgeçiliğinin ne zaman ve nasıl doğduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte gerçek anlamıyla milattan önce IV. ve III. yüzyıllardan itibaren Ortadoğu'daki Helenistik-Gnostik karakterli dinlerde ortaya çıktığı düşünülmektedir (Aksu, 1998:408). Gizli anlamlar içerdiği kabul edilen harflerin ve sayıların, insana ve tabiata tesir ettiğine dair inanca ilk dönemlerde Mısır, Yakındoğu ve Hint uygarlıklarında, daha sonraki dönemlerde de Yahudi, Hristiyan ve İslam kültürlerinde rastlanır (Selçuk ve Topbaş, 2016:807).

İbni Haldun, başlangıçta İslam'da bulunmayan harflerin sırlarına dair bu inancın,¹ uzun bir müddet geçtikten ve “aşırı mutasavvıflar” (gulat-ı mutasavvıfa) zuhur ettikten sonra ortaya çıktığını söylemektedir (İbni Haldun, 2015:909).² *Mukaddime* adlı eserinde ilm-i esrâr-ı hurûfla ilgili olarak şunları söyler: “Harflerin tabiatları ve sırları isimlere ve kelimelere sirayet etmiş ve bu isimler de şu müşahade edilen nizam üzere mükevvenata sirayet etmiştir. Bunlar itikad ederler ki İlâhî isimlerdeki kemal, feleklerin ve yıldızların ruhlarından zuhur ve tecelli eder... Bu ilmin semeresi ve neticesi, mükevvenata sirayet etmiş bir halde bulunan sırlarla kuşatılmış harflerden sudur ve neşet eden esmâ-i hüsnâ ve kelimat-ı ilâhiye sayesinde rabbânî nefsin tabiat aleminde tasarrufta bulunmalarıdır” (İbni Haldun, 2015:909).

Esas itibarıyla yine bir tasavvuf sistemi³ olan Hurûfîliği (Levend, 2015:58), bâtinî düşüncelerin ışığında bir sistem şekline sokan ve bir fırka haline getiren kişi Fazlullah-ı Hurûfî (ö.1394) olmuştur. Timur'un saltanatı döneminde (1370-1405) İran, Hârizm, Azerbeycan ve Irak bölgeleri çeşitli tarikatlar ve şeyhlerin yaygın şekilde faaliyet gösterdiği muhitlerin başında geliyordu. Ayrıca ilim ve tarikat ehline değer veren Timur'un hoşgörüsü de bu tür faaliyetlerin yayılmasını kolaylaştırmaktaydı. Fazlullah-ı

¹ İbni Haldun, *Mukaddime* adlı eserinin II. cildin XXVIII. bölümünde *Harflerin Esrarına Dair Olan İlim* başlığı altında bu konuyu tafsilatlı bir şekilde ele almaktadır.

² Meselâ VIII. yüzyılda aşırı Şîilerden Muğîre b. Said el-İclî, Allah'ı harflere benzetmiştir (Aksu 1998:408).

³ Hurûfîliğin İslam tasavvufuyla müşterek birçok yönü bulunmaktadır. Örneğin esrâr-ı hurûf, insan-ı kâmil, devir ve tevil meseleleri bu akımın icadı olmayıp İslam tasavvufundan alınmıştır. M. Fuad Köprülü, tenasüh, hulûl ve ittihad gibi düşüncelerin ve Fazlullah'ı Allah'ın zuhuru olarak göstermek için yapılan tevillerin Hurûfîliğe eklenmesiyle, bu düşünce sisteminin “garip bir şekle” sokulduğunu söylemektedir. Hurûfîler bu gibi ilave ve tevillerle, esas felsefî düşüncelerinden de uzaklaşmışlardır (Bkz. Köprülü, 2007:305).

Hurûfî işte böyle bir kültür ortamında sistemini kurmuş ve düşüncelerini yaymıştır (Aksu, 1998:408).

Bu sistemde bütün evren ve varlıklar, insanın yüzünde bulunduğu kabul edilen ve birine “hutût-ı ebiyye” (baba hatları), diğerine “hutût-ı ümmiyye” (anne hatları) denilen yedişer hatlı iki görünüşle açıklanır ve bütün dini hükümler yirmi sekiz (Arap alfabesi) ve otuz iki⁴ sayısına uygulanarak bu hükümlerin insanın yüzünde temsil edildiği ileri sürülür (Aksu, 1998:409).⁵

Hurûfîlikte harfler ve sayılarla ilgili teviller ön planda görünmekle birlikte, bu akımın esas iddiası Allah’ın “Fazl-ı Hurûfî” şeklinde tecelli etmesidir. Hurûfîlerin ana kitabı olan *Câvidân-nâme* başta olmak üzere, Feriştetoğlu’nun (ö.1459-60), Aliyyü’l-Alâ’nın (ö.1419), Hurûfî şairlerinin eserlerine kadar bütün Hurûfî edebiyatında bu inancı gizli veya açık bir şekilde rastlamak mümkündür (Köprülü, 2007:304).

Hurûfîliğin ana kaynağı Fazlullah’ın *Câvidân-nâme* adlı eseridir. Hurûfîliğe dair daha sonraki dönemlerde yazılan eserlerde ve ortaya konan prensiplerde *Câvidân-nâme* esas alınmıştır (Selçuk ve Topbaş, 2016:805). Fazlullah’ın takipçileri tarafından yazılmış şiir ve kısa parçalar halinde çok sayıda Hurûfî risalesi bulunmaktadır. Bu eserlerin en önemli olanları Fazlullah’ın tanınmış halifesi ve damadı Aliyyü’l-A’lâ’nın eserleridir (Bausani, 1992:359).

Her ne kadar Hurûfîliğin esasları bu eserlerle ortaya konmuşsa da Fazlullah’ın 1394’te ölümünden bir müddet sonra Hurûfîlik, kendi müstakil yapısını koruyamamış ancak başka bazı dini akımların⁶ içerisine nüfuz ederek varlığını devam ettirmiştir (Ballı, 2011:31).

Osmanlı kültürü, sanatı, içtimai ve siyasi hayatı üzerinde önemli etkileri olan Hurûfîlik, bir yandan Bektâşîler aracılığıyla yeniçeriler üzerinde etkili olurken öte yandan da Kalenderîler ve Bektâşîler aracılığıyla halk arasında yayılmıştır. Hurûfîlik özellikle de İslâmiyeti yeni kabul etmiş Balkan toplumunda önemli ölçüde taraftar bulmuştur. Anadolu’da Nesîmî (ö.1418) ve Refîî (ö.? XV. yy) gibi önemli şairler çıkaran bu ekol XVII. asrın ortalarına kadar varlığını sürdürmüştür.

Hurûfîlik hakkında Türkiye’de yapılmış çalışmalar, bu inanç sisteminin yaygınlığı ve etkileri bakımından hak ettiği ölçüde değildir. Konuyla ilgili Türkiye’de yapılmış müstakil çalışmalardan biri, Hurûfîliği ilk elden kaynaklarından yararlanarak inceleyen Fatih Usluer’in *Hurûfîlik* adlı çalışmasıdır. Usluer ayrıca Hurûfîliğin temel kaynağı olan

⁴ Arap alfabesine Farsçadan eklenen dört harf (p, ç, j, g) ile elde edilir.

⁵ “Mesele: ولا رطب ولا يابس الا في كتاب مبين (Ne kuru ne yaş hiçbir şey yoktur ki o her şeyi açıklayan Kitap’ta bulunmasın) Ey tâlib-i esrâr-ı ilâhî! Ol dört kelime ratbu yabisdendir ve zâhiren kitâb ki Kur’an’dır ol dört kelime ki pâ çâ jâ gâ’dır pes otuz iki kelimenin mazharı levh-i mahfuz ola ve ol kitabdır ki vech-i Âdem aleyhi’s-selâm üzerindedir...” (Esterâbâdî, 2012:402).

⁶ Anadolu’da yayılan Bektâşîlik, Babailik, Âhîlik, Abdallık, Kızılbaşlık, Kalenderîlik, Hayderîlik gibi bâtinî tarikatler üzerinde etkili olmuştur (Bkz. Levend, 2015:66).

Câvidân-nâme-i Sağîr'i yayımlamıştır.⁷ H. Hüseyin Ballı konuyla ilgili yazdığı müstakil eserinde⁸ Hurûfliği ve kurucusunu ele almıştır. Ayrıca Özer Şenödeyici de Nesîmî'yi anlattığı eserinde onun Hurûfî şiirlerinin şerhlerine yer vermiştir.⁹

Bu çalışmada Hurûflik inançları bağlamında gazelini incelediğimiz Mîsâlî (ö. 1577-83) XVI. yüzyılın meşhur Hurûfîlerindendir. Divanı Obam Cemal Bayar tarafından yüksek lisans tezi olarak inceleme-metin şeklinde ilim dünyasına kazandırılmıştır.¹⁰

Hurûflik çalışmalarında karşılaşılan güçlüklerden biri, Hurûfliğin düşünce sistemini anlatan temel eserlerin dilinin oldukça kapalı olması, muğlak ifadeler ve şifre şeklinde kısaltmalarla dolu olmasıdır. Hurûflik tüm yönleriyle incelendikten sonra Hurûfî akidelerini anlatan şiir metinlerinin de yorumlanması gerekmektedir. Çalışmamızda bu konuyla ilgili küçük bir katkı sunmak amaçlanmıştır.

1. Hurûfliğin Kurucusu: Fazlullah-ı Esterâbâdî (1340-1394)

Fazlullah b. Seyyid Bahâuddin el-Esterâbâdî 1340 senesinde, Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki Esterâbâd¹¹ şehrinde doğmuştur. Bu şehir tarih boyunca Sünnî olma niteliğini korumuştur. Fazlullah henüz bebekken, vefat eden babası Tebrizli Muhammed, "Daru'l-mü'minin" diye anılan Esterâbâd'da kâdiu'l-kudât¹² olarak görev yapmıştır (Aksu, 1995:277).

Fazlullah çocuk yaşlarda tasavvufa büyük kabiliyet göstermiş ve gençlik çağında dünya nimetlerine karşı nefsinde uyguladığı perhizle peygamberce rüyalara ve bu rüyaların yorumu mazhariyetine nail olmuştur (Bausani, 1992:357). 1357 yılında henüz 17 yaşında iken gördüğü bir rüya üzerine dünya nimetlerinden vazgeçip kendini ibadete vermiş, üzerindeki pahalı elbiseleri çıkarıp keçeden elbiseler giymiş ve bir süre dağlarda inzivaya çekilmiştir. Daha sonra yaya olarak seyahate çıkmış, İsfahan, Tebriz, Yezd, Damgan ve Bakü gibi şehirlerde çeşitli sürelerde kalmıştır (Aksu, 1995:277).

Tebriz'de iken Esterâbâdî bir kızla evlenen Fazlullah, geçimini külah dikip satarak sağlamış ve bu nedenle "helal-hor" (helal yiyen) lakabıyla ünlenmiştir. Hakkında bütün bilinenler, İbni Hacer el-Askalanî'den (ö.1449) alınan kısa malumattan ibarettir. Buna göre Fazlullah, harfleri insanla özdeşleştirmiş ve başka birçok esassız fikirler türetmiştir (Gibb, 1998:220).

⁷ Fazlullah Esterâbâdî, *Câvidân-nâme (Dürr-i Yetîm İsimli Tercümesi)*, Haz. Fatih Usluer, Kabalcı Yay., İstanbul 2012.

⁸ Hasan Hüseyin Ballı, *Hurûfliğin Doğuşu ve Fazlullah Hurûfî*, Hikmetevi Yay., İstanbul 2013.

⁹ Doç. Dr. Özer Şenödeyici, *Nesîmî ve Hurûflik Kitabı*, Kesit Yay., İstanbul 2015.

¹⁰ Obam Cemal Bayar, *Mîsâlî-i Hurûfî Divanı (İnceleme-Metin)*, Basılmamış Yls. Tezi, Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2012.

¹¹ Kuzeydoğu İran'da Gülistan Eyaleti'ne bağlı, bugün Gürgân adıyla anılan tarihi şehir.

¹² Kâdiu'l-kudât: En büyük kadı (şeriat hâkimi), şeyhislem veya kazasker rütbesinde bulunan kimse (Devellioğlu, 2006:478).

İran ve Azerbaycan bölgelerinde fikirlerini yaymaya başlayan Fazlullah, ilk müritlerini etkileyici rüya yorumlarıyla kazanmıştır (Bausani, 1992:357). Ünü Tebriz ve İsfahan civarında yayılmaya başlamış ve kısa zamanda İran'ın her tarafına ulaşmıştır. Alimler, vezirler, kadılar ve yöneticiler dahil olmak üzere bütün halk rüyalarını tabir ettirmek için ona gelmeye başlamıştır (Aksu, 1995:277).

Fazlullah için vahiyden sonra en önemli bilgi kaynağı rüyadır. Ona göre hiçbir peygambere vahiy ve ilham yoluyla aşikar olmayan hakikat ve sırlar, rüya yoluyla kendisine aşikar olmuştur. Kırklı yaşlarında Tebriz'de yeni bir tecrübe yaşamış, gördüğü rüyalara dayanarak kendisine harflerin gizli anlamlarının ve nübüvvetin mahiyetinin izhar edildiğini öne sürmüştür. Buna göre Hz. Âdem, Hz. İsa ve Hz. Muhammed Allah'ın halifeleri, kendisi ise mehdi ve Mesih'tir; peygamberlerin ve velilerin sonuncusudur. Gördüğü rüyayı açıkladıktan sonra Tebriz uleması tarafından tekfir edilen Fazlullah, İsfahan'a giderek bir mağarada inzivaya çekilmiştir (Aksu, 1995:278).

Son yıllarını Şirvan¹³'da Timur'un oğlu Miranşah'ın yanında bir mülteci olarak geçiren Fazlullah, yine Damgan'da iken gördüğü bir rüya üzerine Timurleng'i "âyîn-i cedîd" diye tabir ettiği görüşlerine davet etmiştir. Fikirleri şeriata aykırı görüldüğünden Semerkand'ın Sünni alimleri ve fakihleriyle yaptığı istişareden sonra verilen fetva üzerine Timur, onun yakalanmasını emretmiştir. Fazlullah'ın kendisine sığındığı Miranşah ise ona yardım etmek yerine, Şirvan'da yakalayıp Nahçıvan yakınındaki Alıncak Kalesi¹⁴'ne hapsedmiştir. 1394'te 56 yaşında iken boynu vurularak idam edilmiş, ayağına ip bağlanarak cesedi çarşı ve pazarda dolaştırıldıktan sonra, ona bağlı olanlar tarafından defnedilmiştir (Bausani, 1992:359). Alıncak Kalesi, Fazlullah'ın idam edildiği yer olması nedeniyle Hurûflerce "Maktelgâh" diye anılmış ve bu kale Hurûflerin kâbesi olarak kabul edilmiştir. Miranşah ise bazı Hurûfî kaynaklarında "Mâr Şah" veya "Mârân Şâh-ı Pelîd¹⁵" diye isimlendirilmiştir (Aksu, 1995:278). Fazlullah, bu akıbetle taraftarlarının gözünde iyice kutsallaşmış, miras olarak bıraktığı eserleri ve fikirleri, halifeleri aracılığıyla İran ve Azerbaycan'ı aşmış, Anadolu ve Balkanlara kadar yayılmıştır.

Hurûfliğin temel kitabı olan *Câvidân-nâme*¹⁶ adlı eseri Hurûflerce Kur'an'ın bir çeşit tefsiri sayılmaktadır. Fazlullah, Kur'an'ın gerçek manasının ancak kendisi tarafından

¹³ Bugün İran'ın Kuzey Horasan eyaletinde yer alan şehri.

¹⁴ Bugünkü yerli telaffuza göre "Elince" denilen Alıncak Kalesi, Azerbaycan'da, şimdiki Nahçıvan-Culfa yolu üzerindeki yalçın bir tepe üstünde harabelerine tesadüf edilen meşhur bir kaledir. Dede Korkut Kitabı'nda da adı geçen Alıncak, Evliya Çelebi tarafından Nahçıvan bölgesinin en sağlam ve önemli kalesi olarak anılmaktadır.

¹⁵ Bu ifade "Yılanların alçak şâhi" anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2006:580, 856).

¹⁶ Bu eser Fazlullah ve takipçileri tarafından "Câvidân-ı sağır" adıyla kısaltılarak klasik Farsçaya çevrilmiştir. "Câvidân-ı sağır" 1638'de Derviş Murtaza adlı bir Bektâşî tarafından Dürr-i Yetîm adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir (Aksu, 1998:410). Bu tercüme Fatih Usluer tarafından yayımlanmış olup künyesi kaynakçada bulunabilir. "...Bu kitabın ismine Câvidân-nâme-i Fazl-ı Yezdân derler ki ilm-i evvelîn u âhirîn bu nâme-i ilâhîde mundericdir yani câmi-i esmâ-i külldür be-hükm-i (6:59, "Ne kuru ve ne de yaş hiçbir şey yoktur ki, o her şeyi açıklayan kitapta bulunmasın.") yirmi sekiz kelime-i Muhammediyye ve otuz iki kelime-i Âdemiyye bu nâme-i ilâhîde mevcuttur..." (Esterâbâdî, 2012:31).

anlaşıldığına inandığı için; ¹⁷“الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ” (Neml/40) ayetinde bahsedilen kişinin kendisi olduğunu iddia etmiştir. Yine o, Kur'an'da geçen bütün “fazl” kelimelerinden kendisinin kastedildiğini, insanın yüzünde de “fazl” isminin okunduğunu ileri sürmüştür (Aksu, 1995:278).

Fazlullah'ın *Câvidân-nâme*'den sonraki en önemli eseri *Arş-nâme*'dir. Mesnevi tarzında yazılan bu eser bir bakıma *Câvidân-nâme*'deki fikirlerin nazma dökülmüş halidir. Diğer eserleri; *Divan*¹⁸, *Muhabbet-nâme*, *Vasiyet-nâme*, *Nevm-nâme/Nev-nâme*'dir. Fazlullah, bu eserlerin hemen hepsini Farsçanın Esterâbâd (Gürgân) lehçesiyle yazmıştır (Aksu, 1995:279).

2. Hurûfliğin Anadolu'da Yayılması

İran coğrafyasında doğan Hurûflik, XV. ve XVI. asırlarda Fazlullah'ın halifeleri aracılığıyla Anadolu'da yayılmıştır. Fuad Köprülü'ye göre bu yayılmanın nedenleri; siyasi hakimiyetlerini Anadolu'da devam ettiren bazı Moğol hükümdarlarının Ehl-i Sünnet'e aykırı hareketleri desteklemeleri, Ehl-i Sünnet anlayışına muhalif inanışlara karşı hoşgörülü ve kayıtsız davranmalarıdır. Olumlu sayılabilecek nedenlerden biri ise Moğol hükümdarlarının farklı fikirlere karşı hoşgörülü davranma eğiliminde olmalarıdır. Bu gibi nedenler, Anadolu'da Hurûflik gibi bâtinî fırkaların yayılmasını kolaylaştırmıştır (Köprülü, 2007:207).

Halk nezdinde kabul gören Hurûfiler, “Dervişân-ı helâl-hôr ve râst-gûy¹⁹” diye tanınmışlardır. Hurûfî halifeleri XV. yüzyılın başından itibaren Tebriz ve Halep yoluyla Anadolu'ya gelerek propagandaya başlamışlar ve inançlarını tasavvuf, vahdet-i vücûd ve ilm-i esrâr-ı hurûf gibi daha önce mevcut olan fikir ve inançlarla mezcederek yaymaya çalışmışlardır. Horasan, Azerbaycan ve İsfahan'da olduğu gibi Anadolu ve Balkanlar'da da hem halk hem de yöneticiler arasında bir çevre edinmeyi başarmışlardır (Aksu, 1998:410).

Anadolu'da Hurûfliğin yayılmasında en etkili kişilerden biri Fazlullah'ın önde gelen halifelerinden Aliyü'l-A'lâ (ö.1419)'dır. Fazlullah'ın idamından sonra Timurlular'ın Hurûfilere uyguladığı baskı nedeniyle İran'dan kaçarak Suriye'ye gitmiştir. Suriye ve Anadolu'da çeşitli yerleri dolaşmış, Fazlullah'ın eserlerini Anadolu'ya getirip tercüme edilmesini sağlamıştır. Kırşehir'de bulunduğu sırada Hacı Bektâş-ı Veli tekkesinde kalan Aliyü'l-A'lâ, Hurûflik akidelerini Bektâşilik adı altında yaymıştır. Anadolu'da Hurûfliğin yayılmasında önemli gayretleri bulunan bu zat, 1419'da idam edilmiştir (Aksu, 1998:410, Bausani, 1992:359).

Fazlullah'ın Anadolu'daki halifelerinden Seyyid İmaduddin Nesîmî (ö. 1404) ise daha çok halk şairlerinin okuduğu coşkun şiirlerle etkili olmuş, Hurûfliği yaymak için

¹⁷ O, *Kitap (Kur'an) ilmine sahiptir.*

¹⁸ Fazlullah'ın *Divan*'ında Naimî mahlasıyla yazdığı şiirler doğrudan Hurûflikle ilgili olmayıp daha çok vahdet-i vücûd nazariyesini muhtevidir (bkz. Esterâbâdî, 2012:19).

¹⁹ Helâl yiyen ve doğru sözlü dervişler.

İran, Irak, Suriye ve Anadolu'yu gezmiştir (Ballı, 2013:204). O da Fazlullah ve Aliyyü'l-A'lâ gibi tehlikeli bulunmuş, 1404'te Halep'te idam edilmiştir²⁰ (Bausani, 1992:359).

Anadolu'da Hurûfî düşüncesinin yayılmasını sağlayan diğer bir isim de Feriştetoğlu Abdülmecid (ö. 1460)'dir. Aslen Tireli olan Feriştetoğlu, eserlerinde Hurûfîlik akidelerini işlemiştir. *Işk-nâme* adlı eseri *Câvidân-nâme*'nin kısmî tercümesi sayılmaktadır (Usluer, 2009:88).²¹

Anadolu'da Çelebi Sultan Mehmed (1413-1421) ve oğlu Sultan Murad (1421-1451) zamanında Fazlullah'ın halifelerinin gayretleriyle yayılmaya başlayan Hurûfî etkisi, Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminde saraya kadar ulaşmış, genç padişah bile bir ara bu harekete meylenmiştir. Hurûfîler bir yandan Yeniçeriler arasında taraftar bulmaya, bir yandan da padişahı etkilemeye çalışmışlardır. Durumu vahim bulan Vezir Mahmud Paşa'nın ulemayı uyarması üzerine, dönemin Edirne müftüsü Molla Fahreddin-i Acemî (ö.1460) Hurûfîlerin cezalandırılması konusunda padişahı ikna etmiş, bunun üzerine yakalanan Hurûfîler Edirne'de diri diri yakılarak katledilmişlerdir. Hurûfîler Kanûni Sultan Süleyman döneminde de Osmanlı topraklarından sürülmüşlerdir (Aksu, 1998:410).

Hurûfîlerin 'İbâhiyyeci²²' ve 'zındık' olduklarını düşünen ulemanın Hurûfîliğe karşı devlet adamlarını uyarması neticesinde çeşitli baskılara uğrayan Hurûfîler, faaliyetlerini gizli sürdürmek durumunda kalmışlardır. Muhtelif kayıtlardan, XVI. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'deki çeşitli bölgelerde "ışık" (Tâife-i Işıkiyân) adı verilen Hurûfîlerin takip edilmesine, tutuklanıp cezalandırılmasına dair emir-nâmeler gönderildiği anlaşılmaktadır (Aksu, 1998:410).

Fazlullah idam edilmesine ve müridleri hakkında sıkı bir takibata geçilmesine rağmen halifeleri sayesinde bu fırka taraftar kazanarak gittikçe güçlenmiş; böylece Hurûfîlik doğuda Hindistan'a, batıda ise Anadolu'yu aşarak Balkanlara kadar yayılmıştır (Aksu, 1995:278).

Anadolu'da bâtinî karakterli de olsa İslam tasavvuf dairesindeki bir akımın mensuplarının bu derece dışlanması, zulme ve katliama maruz kalmaları hakkında Gibb şu yorumu yapmaktadır: "Türkler fanatik değildir. İçlerinden sadece dini görüşler üzerine istinat eden bir fırka çıkmamıştır. Zaman zaman ülkenin muhtelif bölgelerinde vuku bulan katliamlar gerçekte dini bir husumetle olmayıp tamamen sosyal ve politik sebeplerledir. Şayet Nesîmî'nin durumu buna tezat teşkil ediyorsa şu gerçeği hatırlatmak kâfidir sanırım:

²⁰ Bu idam, Nesîmî canlı iken derisi yüzülmek suretiyle gerçekleştirilmiştir. Nesîmî'nin bu şekilde öldürülmesinden etkilenen divan şairleri şiirlerinde bu hadiseye değinmişlerdir. Örnekler için bkz. (Şenödeyici, 2015:51-52).

²¹ Diğer eserleri: Ahiret-nâme, Hidâyet-nâme, Tercüme-i Hâbnâme ve Lügat-ı Kânûn-ı İlâhî. Eserlerle ilgili bilgiler için bkz. (Usluer, 2009:87-90).

²² Dinin emirleriyle ahlâkî ve kanunî düzenlemeleri benimsemeyen sûfî zümresi. İbâhiyyeci mutasavvıflar yalnızca kendi keyiflerine bakarlar ve "başkasına zarar verme de, ne yaparsan yap" anlayışına sahiptirler (bkz. Uludağ, 2012:179).

Nesîmî Türk devletinin sınırları dışında ve Araplar tarafından öldürülmüştür. Hurûflerin Edirne’de katline sebep olan müftü de Türk değil, İran asıllı biridir” (Gibb, 1998:247).

Gibb’e göre Hurûflerin zulme uğramalarına sebep olan şeyin farklı fikirlere karşı hoşgörüsüzlük olduğunu düşünmek Osmanlı yönetimine haksızlık yapmak olacaktır. Devlet yönetiminin Hurûflere karşı gösterdiği tepkinin temelinde, Fazlullah’ın kendini Allah’la özdeş görmesi ve geleneksel ahlak kurallarının kendisini sınırlandıramayacağını düşünmesi, onları adeta yok saymasıdır. Buna göre artık hayırla şer arasında bir fark kalmamakta, her şey onun varlığının yegane birliğinde mezc olmaktadır. Bu tür inanışlar kendilerinde kaldığı sürece pratikte herhangi bir tehlikesi yoktur, fakat cemiyet içinde aleni bir şekilde dillendirildiği, yayılmaya çalışıldığı; cennetin bu dünyada olduğu; hurilerin dünyadaki güzel kadınlardan başkası olmadığı ifade edildiğinde ahlaki setler yıkılmakta ve sosyal bir karmaşa yaşanmaya başlanmaktadır. İşte Hurûflere karşı gösterilen acımasız tavrın gerçek izahı budur... Bu tür insanlar ve kanun adamları arasında hiçbir zaman bir müsâlaha düşünülemez (Gibb, 1998:247).

3. Hurûfliğin İnanç Sistemi

Hurûflik akideleri, Fazlullah ve halifelerinin eserlerinden çıkarılmıştır. Bilindiği kadarıyla Fazlullah’ın altı eseri bulunmaktadır: Bunlar *Câvidân-nâme*, *Mahabbat-nâme-i İlâhî*, *Arş-nâme-i İlâhî*, *Divan*, *Vasiyyet-nâme* ve *Nevm-nâme*’dir.²³ Hurûflerin bunlardan sonraki en önemli eseri, Emir Gıyaseddin Muhammed²⁴ (ö.1448’den sonra) tarafından yazılan *İstiva-nâme*’dir. Bu eserlerin hepsi Farsçadır ve Arş-nâme hariç hepsi de mensurdur. Ayrıca bu eserler, anlamını Sünnilerden gizlemek için olsa gerek anlaşılması son derece güç kısaltmalar ve muğlak sembollerle doludur (Gibb, 1998:220).

Hurûfî metinlerindeki bu güçlüğü yanı sıra, Fazlullah’ın öldürülmesinden sonraki süreçte takipçilerinin onun görüşlerine yaptıkları eklemeler de onun sistematığının anlaşılmasını iyice zorlaştırmıştır (Ballı, 2011:44).

1898’de Browne’un Hurûfî doktriniyle ilgili makalesi²⁵ yayınlanıncaya kadar bu konu kimsenin ilgisini çekmemiştir. Browne metinlerdeki karmaşık fikirler arasından Hurûfliğin ilginç doktrininin önemli esaslarını aşağıdaki şekilde çıkarmayı başarmıştır:

➤ İnsanı ebedi mutluluğa ulaştıracak ve aynı zamanda en yüce vazifesi olan gizli bir ilim vardır ki bu ilim, yerde ve gökte olan her şeyin neye işaret ettiğini ve anlamını açıklamaktadır ve bunlar tasavvufu da uyum içindedir.

²³ Eserlerle ilgili bilgi için bkz. (Usluer, 2009:47-55).

²⁴ Emir Gıyaseddin Muhammed, Aliyyü’l-Â’lâ’nın yeğenidir. Herat’ta Timur’un oğlu Şahruh Mirza’ya düzenlenen suikastle ilgili görülmüş, ancak bu girişimle ilişkili olup olmadığıyla ilgili hükme varılamamıştır. Suçlu olup olmadığı kesinleşmeden beş yıl boyunca hapis yattığı Süleymaniye Kalesi’nden kaçarak Hurûfliğin önde gelen şahsiyetlerinin sığındığı Hüzmüz Adası’na geçmiştir (Usluer, 2009:78).

²⁵ Browne, Edward G., *Some Notes on the Literature and Doctrines of the Hurûfî Sect*, The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1898, 61-94.

➤ Bu gizli ilim Kur'an-ı Kerim'de mevcuttur fakat bunu açacak anahtar Fazlullah ve onun haleflerinin ellerindedir. Bu ilim ancak onlar vasıtasıyla inananlara şerh olunabilmektedir.

➤ Allah'ın kendi sureti üzere yarattığı insan, aynı zamanda Allah'ın kitabıdır. Her şeyi yarattıktan sonra Allah, meleklerin insana secde etmesini istemiş ve Şeytan gururundan dolayı öfkelenerek reddetmiştir.

➤ Kur'an'da ve dini ibadetlerde hudutsuz gizli anlamlar bulunmaktadır ve kelimelerin bâtinî anlamı, ibadetlerin zâhirî olarak yerine getirilmesinden daha mühimdir (Gibb, 1998:221).

Browne'un belirttiği bu esaslarla birlikte Hurûfliğin inanç sisteminde yer alan temel unsurları ulûhiyyet-nübüvvet, insan-vech-i insan, harfler-sayılar, ses-söz (kelâm) şeklinde tasnif etmek mümkündür.

3.1. Ulûhiyyet-Nübüvvet

Hurûflikte, harflerin gizemli karakteri üzerinde önemle durulur ve bu Hurûflerin en aşikar özelliğidir. Ancak Hurûfliğin bu özelliğinin, doktrinin esası olduğunu düşünmek yanlış olur. Hurûfliğin temel akideleri, peygamberlik ve insanda zuhur eden ulûhiyyet üzerinedir. Hurûflere göre kâinatın devri, *ulûhiyyet* ve *nübüvvet* esasları üzerine kurulur. Nübüvvet Hz. Âdem'le başlamış, kemalini Hz. Muhammed'de bulmuştur. Mehdi olan Fazlullah'ın zuhuruyla ulûhiyyet devri başlamıştır. Bütün peygamberler Fazlullah'ın tanığı ve müjdecisidir (Selçuk ve Topbaş, 2016:808). Fazlullah kendisinin ilahi feyzi rüya ile keşfetmeye başladığını, hiçbir resule vahiy ve ilham yoluyla açıklanmayan hakikat ve esrarın kendisine rüya yoluyla aşikar olduğunu iddia etmiştir (Aksu, 1995:278).

Hurûfliğin önde gelen halifelerinden Nesîmî de “Tanrı âdemoğlundan başkası değildir” diyerek insanın Tanrı'yla özdeş olduğu fikrini ima etmiştir (Bausani, 1992:360). Bununla ilgili bir diğer örnek, Hurûflerin “Allah'ın vechinden başka her şey helak olacaktır...”²⁶ mealindeki ayet hakkındaki yorumlarıdır. Buna göre ayette yer alan **وَجْه** ifadesi insan yüzüne işaret etmektedir. Hurûfler buradan beşerin ilahlığı fikrini çıkarmışlardır (Gibb, 1998:228).

İnsanın Allah'tan ayrı bir varlık olarak düşünülemeyeceği, varlığın birliği ve bütünlüğü inancını ifade eden Vahdet-i vücûd nazariyesi Hurûfliğin temelini oluşturmaktadır. Vahdet-i vücûd düşüncesinin anahtar kavramı olan *a'yân-ı sâbite*²⁷ yerine Hurûflikte *kelime-i ilahî* kavramı ikame edilmiştir (Ballı, 2011:45).

²⁶ Kasas 28/88. ayetin tam mealı: Sen Allah ile beraber başka bir ilâha ibadet etme. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O'nun zatından başka her şey yok olacaktır. Hüküm yalnızca O'nundur ve kesinlikle O'na döndürüleceksiniz.

²⁷ Allah eşyayı, varlıkları ve kâinatı yaratmadan evvel olmuş, olmakta ve olacak her olayı ve varlığı biliyordu. İşte varlıkların Allah katındaki ilmi suretlerine *a'yân-ı sâbite* (sabit ayn'lar) denir (bkz. Uludağ, 2012:54).

Hurûflere göre insanın mükemmel bir örneği olan Fazl'ın yüzünde açıkça harflerle Yaradan'ın en bilinen ismi "Allah" yazılmıştır, şöyle ki; burun "elif", burnun iki lobu "lam", gözler "he" şeklini oluşturur. Geleneksel kıyamet fikirleri Hurûflik tarafından reddedilmiş ve Kur'anî antropomorfizm, Allah'ın sadece insanın içinde temsil edilebileceği anlayışıyla açıklanmıştır (Bausani, 1992:360). Anadolu ve Bağdat Hurûflerinin önemli bir kısmı ölümden sonra hayat olmadığına, birleşik varlıkların tekrar basit hale dönüşeceğine, Hurûfliğin esasını oluşturan otuz iki kelimenin bilincine varan insandan yükümlülüklerin kalkacağına inanırlar (Aksu, 1998:409).

3.2. İnsan-Vech-i İnsan

Hurûflik akidesinde evren yorumlanırken merkezî anlam daima insana verilir. Fazlullah'a göre Cenâb-ı Hak, insanın yüzünde tezahür eden bir kelimedir.²⁸ Bu kelâmın unsurlarında da bir sayı değeri vardır. Böylece bütün varlıkların asıl unsuru olan 28 ve 32 kelime-i ilâhî'yi insan yüzünde görmek mümkündür. İnsanın kafası veya yüzü Kur'an'ın ilk suresi olan Fatiha'ya tekabül etmektedir; Fatiha'nın yedi ayetten oluşması gibi insanın yüzünde de yedi alamet veya hat vardır: Bir saç, iki kaş ve dört kirpik (Esterâbâdî, 2012:53).²⁹

Tasavvufta "Nefsini bilen Rabbini bilir" (Aclûnî, 2000:II/309) şeklinde ifade edilen en temel prensiplerden biri de insanın Allah'a varmak için kat etmesi gereken yolun kendi benliğinden geçtiğinin bilincine varmasıdır. Mutasavvıflar insanı kâinatın bir özü ve minyatürü olarak takdim ederler. Bu çerçevede *insan-ı kâmil* anlayışı Hurûfler dahil bütün mutasavvıflar için müşterektir. Ancak Hurûfler diğerlerinden farklı olarak yalnızca ruhla alakalı bu düşünceyi insanın bedenine de taşımışlardır (Gibb, 1998:222).

Hurûfler, diğer tasavvuf erbabı gibi bedeni (nefsi) hiçe sayarak insanı tamamen ruhani bir varlık olarak düşünmezler. Bedeni (ilahi sırların ve bütün varlığın özü olan 28 ile 32 sayılarının zuhur yeri olarak) ruhtan üstün tutarlar. Onlara göre secde edilen Âdem'in bedenidir, ruhu değildir.³⁰ Bu bakış açısıyla, nefsi hakir görerek ona eziyet eden ve ruhu ön plana çıkaran düşünüşün yerini Hurûflikte bedeni cismi harflerin ve dolayısıyla Yaratıcı'nın zuhur yeri olarak kabul eden bir yaklaşım almaktadır. Nitekim Şeytan, kendisine neden secde etmediği sorulduğunda, Âdem'in topraktan, kendisinin ise ateşten yaratıldığını ve ateşin topraktan daha üstün olduğunu söyler (Şenödevici, 2009:98).

²⁸ "...Ol kelime-i ilâhînin mazharıdır ki Âdem'dir ve ondan ötürü buyurdu ki *اني جاعل في الارض خليفة* (Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım) hitâbın halife ki kâim-i makam ola ve ondan ötürü buyurdu ki Âdem Rahmân sureti üzerine mahlûkdur.." (Esterâbâdî, 2012:43).

²⁹ "...Hatt-ı kitâbet-i vech-i Âdem gibi ki kitâbet-i vech-i Âdem aleyhi's-selâm hem on dördtür. Meselâ dört müje ve iki hâcib ve bir şa'r-ı fark ki u-yedi hat olur ve iki enf ve iki ârız ve iki şârib ve bir sebletdir ki hatt-ı vech-i Âdem, hatt-ı istivâsı üzerine on dört olur on dört hat üzerine ki ol hutût-ı insandır pes ol cihetledir ki hemîşe kamerin on dört menzili zîr-i zemînde mahfidir ve on dört zâhirdir ve ol cihet ile Âdem'in hilkati dahî böyle vâkidir." (bkz. Esterâbâdî, 2012:53).

³⁰ "...Âdem aleyhi's-selâm mecmua-i kelâm-ı ilâhîdir ve bir vech ile levh-i mahfuz-ı hüddâdir şöyle ki onun vechinin hatt-ı istivâsından yirmi sekiz ve otuz iki kelime-i ilâhî rûşen olmuştur ve otuz iki kelimenin zuhurunda onun vücudu mazhar olmuştur..." (Esterâbâdî, 2012:93).

3.3. Harfler-Sayılar

Akla büyük önem veren Fazlullah'ın, vahdet-i vücûdu, somut/akli deliller (harfler ve sayılar) vasıtasıyla ispat etmeye çalışması, Hurûflîğin dikkat çekici ve farklı yönlerinden biridir (Ballı, 2013:179). Fazlullah'a göre Allah kâinattaki her şeye tecelli etmiştir. Bu tecelli kelimeler ve harfler sayesinde gerçekleşir. Çünkü her nesnenin bir ismi vardır ve bu isim harflerden oluşur. Tecelli, insanda –özellikle de yüzde- en üst noktaya ulaşır (Ballı, 2013:10). Düşünce örtüsü içerisinde sınırlı ne varsa harflerdedir. Eğer arif harflere giden yolu bulursa kendisini ve Allah'ı idrak eder (Gibb, 1998:243).

Hurûflere göre Allah, insanın yüzünde tezahür eden bir kelimadır. Bütün varlıkların asıl unsuru olan 28 ve 32 kelime-i İlahî, insan yüzünde görülür.³¹ İnsan yüzünde doğuştan gelen (hutut-ı ümmiyye) iki kaş, dört kirpik ve bir saç toplam yedi hat vardır. Bunların hal ve mahal (yani hatlar ve yerleri) toplamı on dört eder. Erkeklerde bir de ergenlikte görülen yedi hat (hutut-ı ebiyye) vardır. Yüzün sağ ve sol yanlarındaki sakal kılları, iki yanağın iki tarafındaki (burun) kılları, iki bıyık ve bir de alt dudaktaki (enfaka) kıllar. Hâl ve mahâl itibariyle bunlar da on dört eder. Bu hatların toplamı, Kurân'ın yazıldığı Arap alfabesindeki 28 harfe denk gelir. Saç ve enfeka, hatt-ı istiva ile ortadan ikiye ayrılınca sekizlerden on altı eder. Hâl ve mahâl toplamı 32 olur ki bu da Câvidân-nâme'nin yazıldığı 32 Farisî harfe denk gelir (Aksu, 1995:278).

Meselâ Fatiha suresi Kur'an'ın özüdür ve yedi ayettir; yedi de adı vardır. Bu sure yüzdeki yedi anne hattına karşılıktır ve Fatiha okunduktan sonra elin yüze sürülmesi buna işarettir. “Âmin” denirse sure sekiz ayet olur. Sünnet uyarınca saç da ortadan ikiye ayrılırsa (hatt-ı istivâ) baba hatları sekiz olur (Aksu, 1995:278).

Hurûflîk sisteminde yapılan sayısal hesaplamalarda ve bu hesaplamalara bağlı çıkarımlarda istenen sonuca ulaşmak için sayı eksik veya fazla ise ilm-i hurûf usullerine başvurulmuştur. Mesela sayı değeri altmış olan bir kelime, yirmi sekiz ve otuz ikinin toplamıdır. Eğer altmıştan bir eksik ise “ب”nin noktası eklenerek altmış bulunur. Ayrıca sayının hal ve mahal durumu göz önünde bulundurularak ihtiyaca göre bir katıyla toplanır veya ikiye bölünür. Farklı sayılara ihtiyaç duyulması halinde mevâlid-i selâse (maden, bitki, hayvan), anâsır-ı erbaa (toprak, su, hava, ateş), havâss-ı hamse (beş duyu organı), şeş cihet (altı yön), seb'a semavât (yedi kat gök), heşt bihişt (sekiz cennet) ve nüh felek tabirlerindeki sayılar kullanılır (Aksu, 1998:409).

Kelime ve harflerin sayı değerlerinin bulunmasında başvurulan bir başka yöntem de ‘kabz’ ve ‘bast’ır. Bu usulde harf söylendiği gibi yazılıp oluşan kelimedeki harf sayısından veya ebced hesabına göre çıkan miktardan faydalanılır. Mesela “کِن” kelimesinin Hurûflîk sistemine göre yorumu yapılırken bu kelime bastedilir, yani kelimeyi oluşturan iki harfin Arapça okunuşu (kâf, nûn) esas alınır. Böylece altı harf ortaya çıkar;

³¹ “...Âdem aleyhi's-selâma nisbet ki otuz iki kelime-i ilâhînin mazharı idi ve Resûl aleyhi's-selâm yirmi sekiz kelime-i ilâhînin mazharı idi ez-rûy-ı zâhir ve ez-rûy-ı bâtın mazhar-ı otuz iki kelime ola...” (Esterâbâdî, 2012:73).

(ك- ا -ف- ن- و- ن). Bu şekilde elde edilen altı sayısı altı yönü temsil eder; altı yön ise mekânın asli özelliklerinden olduğuna göre Allah'ın "kûn" emriyle âlemin nasıl meydana geldiği ifade edilmiş olur (Aksu, 1998:409).

Hurûfler bu şekilde insana dair her şeyi 28 ve 32 rakamları çerçevesinde açıklamaya çalışmışlardır. Bunu yapmalarındaki asıl amaç ise dini sorumlulukları ortadan kaldırmak değil, kâinattaki her şeyin takdir edildiği üzere sayısal bir karşılığının olduğunu göstermektir.

3.4. Ses-Kelâm

Hurûfliğe göre vücûd-ı mutlak aşk-ı zâtî sebebiyle kendini görmek ve göstermek istemiş, ilk önce kelam (söz) şeklinde tecelli etmiş ve harflerle ortaya çıkmıştır (Tökel, 2016:42).

Daha evvel ifade edildiği gibi Hurûflikte akla büyük bir önem atfedilmiştir. Fazlullah her atomun konuşan bir dil olduğunu belirtir. Fazlullah'a göre her şeyin hakikati, mevcudiyeti ve ruhu seslerdir. Varlığın ilk zuhuru sesle olmuştur. Sesin en mükemmel hali kelam yani sözdür. Kelam ise ancak insanlarda zuhur eder. Ses vahdeti, harfler ise kesreti bildirir. İnsanda ses, söze bürünür ve bu şekilde kemale erişir (Ballı, 2011:38).

"İnsan kalbinde sözden (kelimeden) başka hiçbir şey yoktur. İnsan Arş'tır; Allah ise kelimedir. Bu bizi Hurûfî kabalizmine (bâtınî, bâtıl itikatta taassup) götürmektedir. Temel düşünce, Tanrı'nın kendisini kelimeye açıklamasıdır... Şimdi söz seslerden oluşur ve ses her şeydir. Harflerin toplam yekûnu bu nedenle Rabb-i Mümkünât'ın yaratma imkanlarının toplamıdır ve Tanrı kendisini açıklamıştır. Bu yüzden Hurûflikte harflere ve onlarla yapılan yorum ile ilgili hesaplara büyük önem verilmiştir" (Gibb, 1998:240).

4. Mîsâlî'nin³² Şiiri ve Şerhi

Klasik Osmanlı şiirinin doğru anlaşılabilmesi için tarihsel arka planıyla birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan XVI. yüzyıla ait bir Hurûfî şiir metninde yer alan fikrî ve hissî her türlü unsur ancak o dönemin koşullarıyla birlikte değerlendirilerek ve şairin sahip olduğu düşünce yapısı irdelenerek anlaşılabilir.

Eski Türk Edebiyatı tarihinde daha çok yaptığı metin şerhleriyle tanınan Ali Nihat Tarlan (ö.1978), bütün sanat eserleri gibi edebi eser de tarih, iklim ve toplum tesirleri altında yetişen insan benliğinin, etrafını saran dünyadan aldığı intibaların, his dünyasında oluşturduğu etkilerin ürünüdür (Tarlan, 1981:191), der.

³² Mîsâlî-i Hurûfî (ö.1577) hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. XV. yy.da yaşamış Gül Baba (d.1541) adlı bir şair de Mîsâlî mahlasını kullanmıştır. Ancak Gül Baba'nın Budin Savaşı'nda (1541) şehit olduğu ve Kanunî ile Ebu's-Suud Efendi'nin onun cenazesine katıldıkları bilinmektedir. Bu durumda Hurûfî olan Mîsâlî ile birlikte aynı mahlası kullanan Gül Baba karıştırılmamalıdır. Hurûfliğe mensup olan XVI. yy. şairi Mîsâlî'nin, Hacı Bektâş-ı Veli'ye yazdığı bir muhammesten Bektâşiliğe de intisabı olduğu anlaşılmaktadır.

Metinlerin şerhindeki amaç edebi eserin bir bütün olarak anlaşılmasını sağlamaktır. Bu nedenle metinler şerh edilirken eserler doğru veya yanlış olarak değerlendirilmez. Bir operatör veya kimyager tarafsızlığıyla eser şerh ve tahlil edilir (Tarlan, 1981:192). Metinde geçen kelime, kelime grubu, cümle, atıf, telmih ve hadiseler tıpkı tefsirlerde olduğu gibi izah edilmeye çalışılır. Bu manada edebi şerhlere “metin tefsirleri” demek de mümkündür (Kılıç, 2007:363).

Hurûfî şair Mîsâli’nin aşağıda yer alan gazeli, Hurûfî inançları ve Hurûfîlerin Fazlullah’a yükledikleri anlam bağlamında şerh edilmeye çalışılmıştır.

(Fâ’ilâtün Fâ’ilâtün Fâ’ilâtün Fâ’ilün)

Ey yanağın verd-i hamrâ ve’y lebün câm-ı safâ

Ey yüzün hurşîd-i enver ve’y saçın zıll-i Hudâ

Levh-i Mahfûz-ı cemâlünde eyâ bedr-i münîr

Dest-i kudretle yazılmış şekl-i Fazl-ı Kibriyâ

Sûy-ı mağribden tecellî kıldı Fazl-ı lem-yezel

Âlemi müstağrak etti nûra çün şemsü’d-duhâ

Her kim içti lebleründen cür’a-i mâ-i tahûr

Zinde oldı câvidânî buldı ol dârü’l-bekâ

Hüsniün mir’âtına kılsam nazar Hak görünür

Hey ne zibâ-sûret ü âyîne-i sûret-nümâ

Sûret-i insana sermed kıl teveccüh çün melek

Kim budur ol kâ’be-i ‘ulyâ muhakkak zâhidâ

Şol kim âdem sûretinde Fazl-ı Hakk'ı görmedi

Bî-basardur küfr u cehl içinde kaldı mübtelâ

Secdegâh it sûret-i Rahmân'ı inkâr eyleme

Bil ne için redd-i Yezdân oldu Şeytân sôfiyâ

Kim ki bu gül mevsiminde sâgarı nûş eylemez

Ey Misâlî zâyî' etti ömrünü kıldı hebâ³³

Aşağıda gazel beyit sırasıyla incelenmiştir. Beytin aslı verildikten sonra nesre çevrilmiş ardından beyitle ilgili açıklamalara yer verilmiştir.

1. Ey yanağın verd-i hamrâ ve'y lebün câm-ı safâ

Ey yüzün hurşîd-i enver ve'y saçun zıll-i Hudâ

Ey yanağı kırmızı gül; ve ey dudağı safâ kadehi olan! Ey yüzü parlak güneş; ve ey saçı Allah'ın gölgesi olan (Fazlullah)!

Divan şiirinde en çok sözü edilen çiçek güldür. Renginden ve kokusundan dolayı sevgilinin yanağı ve yüzü ile sıkı münasebeti vardır. Hurûfî inanç sisteminde Allah, insanın yüzünde zuhur eden bir kelimadır. Fazlullah da en kâmil insandır. Bu sebeple bütün güzelliği onun yüzünde toplanmıştır.

Câm-ı safâ: Keyif, saflık, parlaklık, ruh ve gönül aydınlığı (Pala, 2004:386) manalarına gelen safâ kelimesi kadehle birlikte kullanılarak Fazlullah'ın dudağına teşbih edilmiştir. Keyif kadehinde nasıl şarap varsa, Fazlullah'ın dudaklarında da şarabın simgelediği aşk ve hakikat vardır. Yüzü ilahi bir ışık yaydığından dolayı güneşe, saçı siyahlığı münasebetiyle ve aynı zamanda Allah'ın tecellisi olması hasebiyle Allah'ın gölgesine benzetilmiştir.

2. Levh-i Mahfûz-ı cemâlünde eyâ bedr-i münîr

Dest-i kudretle yazılmış şekl-i Fazl-ı Kibriyâ

³³ Gazel, Misâlî'nin yazma haldeki Divan'ından alınmıştır. Divan Obam Cemal Bayar tarafından inceleme-metin halinde yls. tezi olarak çalışılmıştır. Ali Emiri Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki divanın künyesi: M.K. Ali Emirî, Manzum, no. 390, vr. 37b-221a; M.K. Ali Emirî, Manzum, no.391.

Ey parlak dolunay! Yüce Fazl'ın şekli, kudret eliyle yüzünün Levh-i Mahfûzunda yazılmıştır.

Hurûfîlikte yüz, Levh-i Mahfûz olarak kabul edilir.³⁴ Çünkü ezel ve ebeddeki tüm bilgiler, kâinatın hükümleri, yüzde tasvir edilmiştir. Yüz kâinat kitabının bir nüshası olarak kabul edilir (Usluer, 2009:278).

Bürûc suresi 21 ve 22. ayetlerde yüce Kur'an'ın Levh-i Mahfûz'da olduğu söylenmektedir.³⁵ Allah ilk önce levh ü kalemi (satır ve kalem) yaratmıştır. Kalem bu levhaya kâinatta vuku bulacak olan her şeyi yazmıştır. Tasavvufa göre levh Tanrı bilgisi, kalem ise Tanrı iradesidir. İnsanların kaderi Levh-i Mahfûz'da yazılıdır. Hurûfî inancına göre Allah, Fazl'ın şeklini kendi kudret eliyle yazmıştır. Fazlullah'ın yüzü levh-i Mahfûz olarak görülür.

3. Sûy-ı mağribden tecellî kıldı Fazl-ı lem-yezel

Âlemi müstağrak etti nûra çün şemsü'd-duhâ

Ölümsüz Fazl, mağrib tarafında tecelli etti; “şemsü'd-duhâ”(kuşluk güneşi) âlemi nûra boğdu.

Şems suresinin ilk ayetinde “Güneş ve onun aydınlığına and olsun ki...” denilmektedir. Bu ayet Divan şiirinde lafzi iktibas yoluyla “şemsü'd-duhâ” şeklinde sıkça kullanılmıştır. Işık ve aydınlık ilişkisiyle sevgilinin yüzü (en parlak olduğu zaman olması hasebiyle) kuşluk vaktindeki güneşe benzetilmiştir.

Beyitteki mağrib'den kasıt Hazar Denizi'nin güneydoğusunda yer alan Gürgân bölgesidir. Fazlullah'ın doğduğu Esterâbâd şehri bu bölgede olup, o dönemde İran'ın doğusunda yer alan Horasan bölgesinin batısında yer almaktadır.³⁶ Yani Fazlullah, güneşin battığı yerde karanlıkların içinden doğmuş ve ışığı bütün âlemi kaplamıştır.

4. Her kim içti lebleründen cür'a-i mâ-i tahûr

Zinde oldı câvidânî buldı ol dârü'l-bekâ

Onun dudaklarından artan temiz suyu her kim içerse ölümsüzlüğe kavuşur ve sonsuzluk âlemine erişir.

³⁴ “...Pes otuz iki kelimenin mazharı levh-i mahfuz ola ve ol kitabdır ki vech-i Âdem aleyhi's-selâm üzerindedir...” (Esterâbâdî, 2012:402).

³⁵ “...Ve levh-i mahfuz oldur ki Kur'an ve sair kütüb ve cümle eşyâ onun içinde müsbet ola ve cemî-i ulûmun mazharı ola ve ol Âdem'dir احصيناه في امام مبین (36:12, Biz her şeyi açık bir kütükte, bir imâm-ı mübinde sayıp tesbit etmişizdir)” (Esterâbâdî, 2012:403).

³⁶ “... العلم شجرة اصلها بمكة و ثمرتها بخراسان (İlim, kökü Mekke'de meyvesi Horasan'da olan bir ağaçtır) yani maşrıktan ki semere ol yerde olsa gerekdir ki Hak Teâlâ ol yerden getire kendilerine söyle ki tâ onun mislini mağribden getireler ki zıdd-ı maşrıktır f'effhem.” (Esterâbâdî, 2012:216).

Cür'a; su, şarap gibi sıvıların içildikten sonra kadeh dibinde kalan cüz'i artığı demektir. Alimlerin, salah sahibi erenlerin artığı içilecek olursa feyiz ve şifa elde edileceği kanaati halk arasında mevcuttur. Tasavvufta ise cür'a, sâlikin erdiği seyr makamı; sâlikten saklı kalan sır ve makamları ifade eder (Uludağ, 2012:91).

Beyitte "ebedî" anlamında kullanılan "Câvidân" kelimesiyle, aynı zamanda Hurûflüğün kutsal kitabı kabul edilen Câvidân-nâme'ye gönderme yapılmıştır. Beyte göre bu kitaptan beslenenler sonsuzluk ülkesine erişeceklerdir.

5. Hüsni'nün mir'âtına kılsam nazar Hak görünür

Hey ne zibâ-sûret ü âyîne-i sûret-nümâ

Güzelliğinin aynasına baksam orada Hak görünür; bu ne güzel yüzdür; ne güzel suret gösteren aynadır!

Ayna kelimesi Arapçada "mir'at", Farsçada "âyine"dir. Edebiyatımızda tecelli mahalli, vasıta gibi manalarda kullanılmıştır.

Tasavvufta her şey zıddıyla kaim olduğu için vücûd-ı mutlakın zıddı olan adem-i mutlak bir ayna olarak düşünülür. Adem-i mutlak, müstakil bir mevcudiyete sahip olmayıp, aynada görülen bir hayal gibidir. Aynada akseden eşya, bir gölgeden ibarettir. Allah bir an tecelli etmemeyi murad etse bütün mümkinat ve mezahir ortadan kalkar. Nitekim Allah insanı bir ayna olarak yaratmış ve onda zatının güzelliğini seyretmektedir (Pala, 2004:47).

Divan edebiyatında ayna, daha çok tenasüp yoluyla yüz, çehre, yanak gibi kelimelerle birlikte zikredilir. Hurûflere göre Allah, Fazlullah'ın yüzünde tecelli etmiştir. Bu nedenle o, Hak'tan bir parçadır.

Allah'ın insanda tezahürü tasavvuf geleneğinde meşhur ve yaygın bir görüştür. Bu itibarla insan mutasavvıfa göre ilahi güzelliğin aksettiği bir aynadır. Böyle bir aynanın ilham ettiği aşk mecazi bir aşktır ve aynı zamanda hakiki aşka da bir köprüdür. Ancak Hurûflere göre insan sadece bir ayna değil Allah'ın insan suretindeki tezahürüdür. Bu sebeple insan, hakiki aşka bir köprü değil bir hedeftir (Şenödeyici, 2009:98).

6. Sûret-i insana sermed kıl teveccüh çün melek

Kim budur ol kâ'be-i 'ulyâ muhakkak zâhidâ

Ey zâhid, dâima insanın yüzüne yönel, zira en yüce kâbe budur!

Hurûfî kaynaklarına göre ka'b topuk demektir; burası Âdem'in ayaklarının yaratıldığı yer olduğu için ka'be denilmiştir. Âdem yaratılırken baş ve alın toprağı da

Kâ'be'den alınmıştır. Namaz kılariken yüzün Kâ'be'ye döndürülmesi Âdem'e tazimden dolaydır (Usluer, 2009:507).

İnsan vücudunun en kıymetli uzvu yüzdür. Çünkü zahir ve bâtın tüm duyu organları yüzde bulunur. İnsanı diğer canlılardan ayıran konuşma özelliği de yüzdedir. Ancak esas önemli olan yüzün, ilahi kelimelerin zuhur ettiği yer olmasıdır (Usluer, 2009:277).

Şaire göre durmadan namaz kılan sofû/zahid yanılığ içeresindedir. O, Hakk'ı anlayamamıştır. Gerçekte yönelmesi gereken şey Kâbe'den daha yüce olan insandır. İşte bu akide evrenin merkezine insanı koymaktadır.

7. Şol kim âdem sûretinde Fazl-ı Hakk'ı görmedi

Bî-basardur küfr u cehl içinde kaldı mübtelâ

İnsanın yüzünde Hak olan Fazl'ı³⁷ görmeyen ködür, küfür ve bilgisizliğe mübtela olmuştur ve ziyandadır.

Fazl kelimesi beyitte iki anlamda kullanılmıştır; ilk anlamı herhangi bir sebebe bağlı olmadan ve karşılık gözetilmeden doğrudan yapılan halis iyiliktir. Arka planda ise Fazlullah-ı Hurûfî kastedilmektedir.

Şaire göre insan yüzünde ve genel anlamda da insanda, Hakk'ın zuhuru ve O'nun bir parçası olan Fazlullah'ı görmeyen küfür ve cehle saplanmış ve ziyandadır.

Allah Âdem'e ruhundan üflemiş ve ona 'isimleri' öğreterek meleklerden üstün kılmıştır. Hurûfî inancında Fazlullah, Hz. Âdem'den bir üst mertebede görülmektedir. Bu sebeple Fazlullah, Hakk'ı temsil etmektedir. Onun yolundan gitmeyen, Allah'ın yolundan sapmış olacağı için küfür ve bilgisizlik içindedir.

Fazlullah'ın görüşlerinin belirgin özelliği, Allah'ın tecellisi olarak algılanan insanın ilah derecesine çıkarılmasıdır. Şaire göre cahil insan kendinde yazılı bu sırrı görmeyen insandır. Kamil insan ise ilahî bir varlıktır (Ballı, 2011:39).

8. Secdegâh it sûret-i Rahmân'ı inkâr eyleme

Bil ne için redd-i Yezdân oldu Şeytân sôfiyâ

Rahmân (olan Allah'ın) suretini secdegâh kıl ve sakın inkar etme! Ey sofû Şeytan'ın neden Allah'ın reddine maruz kaldığını bil!

Şeytan kibirlenmiş ve Âdem'e secde etmeyi reddetmek suretiyle onun üstünlüğünü inkar etmiştir. Bu kibri yüzünden Allah'ın recmine maruz kalmıştır. Ona kibrinin nedeni

³⁷Fazl-ı Hak: Allah'ın karşılıksız lütfu anlamına da gelmektedir.

sorulduğunda da Âdem'in topraktan, kendisinin ise ateşten yaratıldığını ve ateşin topraktan daha üstün olduğunu söylemiştir.

Şair Misâlî, sofuyu Şeytan'ın düştüğü hataya düşmemesi için uyarmakta, insanın üstünlüğünü kabul ederek onun en mükemmel formu olan Fazlullah'ın yüzünü secde makamı olarak görüp önünde eğilmeye davet etmektedir.

Hurûfîler, bedeni (nefsi) hiçe sayarak insanı tamamen ruhani bir varlık olarak düşünmezler. Hatta yüzü ve dolayısıyla bedeni, ilahi sırların ve bütün varlığın özü olan 28 ile 32 sayılarının zuhur yeri olarak ruhtan üstün tutarlar (Şenödeyici, 2009:98).

9. Kim ki bu gül mevsiminde sâgarı nûş eylemez

Ey Misâlî zâyî' etti ömrünü kıldı hebâ

Ey Misâlî; bu gül mevsiminde kadehten içmeyen ömrünü zayi ve hebâ etmiştir.

Baharda, yani gül mevsiminde tabiat bir diriliş içindedir. Gelip geçici olduğu için kıymetinin bilinmesi gerekir. Şair mahlas beytinde gerçek aşkın sırrına vasil olamayan ve aşk şarabını henüz fırsatı varken içmeyenlerin ömürlerini ziyan ettiklerini söylemektedir.

Beyitte yer alan ve kadeh anlamına gelen “sâgar” kelimesi tasavvufta, içinde gayb nurlarının temaşa edildiği yeri, arifin gönlünü temsil etmektedir.

Mîsâlî-i Hurûfî yaşadığı dönemde şiir lisanıyla Hurûfîliğe dair inanışların halk arasında yayılmasını sağladığı gibi günümüze ulaşan Divanıyla da bu düşüncelerin asırlar sonraya nakledilmesini sağlamıştır.

Sonuç

İslam tasavvufu dairesinde yer alan ve temelinde vahdet-i vücud nazariyesi bulunan Hurûfîlik inancına göre fırkanın kurucusu olan Fazlullah'ın diğer peygamberlerden üstün görülüp rüya yoluyla ilâhî vahye mazhar olduğu ve hatta Allah'ın yeryüzündeki zuhuru olduğu gibi Ehl-i Sünnet anlayışına aykırı düşünceler bulunmakla birlikte, Hurûfîliği İslam tasavvufu dışında bir tarikat veya farklı bir din gibi düşünmek hatalı olacaktır. Zira Hurûfîliğin temel eseri olan Câvidân-nâme'de ya da Fazlullah'ın diğer eserlerinde İslam'ın temel ilkelerini ve Kur'ân'ı yok sayan düşünceler bulunmamaktadır. Hurûfîlik İslam'ın bâtını metotlarla yapılmış mistik bir yorumudur.

Kısa zamanda teşkilatlanmış ve yayılmış olan bu hareket, bâtınî hiziplerden ve Râfîzî fikirlerden olumsuz etkilenmiştir. Fazlullah'ın öldürülmesinden sonra takipçileri tarafından akıma ilave edilen yeni fikir ve tavırlar Hurûfîliğin yapısını bozmuş; ibâhiyyeci, kural tanımaz ve zındık bir görünüm kazanmasına yol açmıştır.

Türlü baskılar, katliamlar ve sürgünlerden sonra Hurûfiler, faaliyetlerini gizli olarak yürütmeye devam etmiş, Anadolu’da Bektaşilik, Babailik, Ahilik, Abdallık, Kalenderilik, Hayderilik gibi bâtinî tarikatlara sızarak XVII. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Hurûfiliğin ne zaman ortadan kalktığına ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak etkisi günümüze kadar devam etmiştir.

Makalede incelediğimiz Hurûfî şairi Mîsâlî’nin gazelinde; Fazlullah’ın yüzü, dudakları, saçları kutsanmış; “Fazl-ı Kibriyâ”nın dest-i kudretle yaratıldığı; Levh-i Mahfûz’un (Kur’an) onun cemalinde olduğu; âlemi nuruyla donattığı; onun dudaklarından artan suyu içenin (ağzından dökülen kelimeler kastedilmektedir) sonsuzluğa ereceği; insan suretinin kâbeden daha yüce olduğu ve müminin oraya yönelmesi gerektiği; Fazl’ın insan suretinde tecelli eden Hakk’ın yansıması olduğu gibi Hurûfiliğe has düşünceler yer almıştır. Şiirdeki sevgili imajının arka planında akımın kurucusu Fazlullah-ı Hurûfî’ye duyulan derin bağlılık görülebilmektedir.

Kaynakça

- EL-ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed (2000). *Keşfu’l-Hafâ*, Mektebetü’l-İlmi’l-Hadis, C. II, Dimaşk.
- AKSU, H. (1995). Fazlullah-ı Hurûfî. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.12, 277-279.
- AKSU, H. (1998). Hurûfilik. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.18, 408-412.
- BALLI, H. H. (2011). Hurûfilik Nedir? *e-makâlat Mezhep Araştırmaları*, 31-48.
- BALLI, H. H. (2013). *Hurûfiliğin Doğuşu ve Fazlullah Hurûfî*. İstanbul: Hikmetevi yayınları.
- BAUSANÎ, A. (1992). Hurûfilik. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 357-361.
- DEVELLİOĞLU, F. (2006). *Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- ELBİR, B. (2007). Surûrî’nin Şerh-i Şebistân-ı Hayâl’indeki Serh Metodu ve Hurûfilik Yansımaları. *Turkish Studies*, 212-229.
- ESTERÂBÂDÎ, F. (2012). *Câvidân-Nâme*. (F. Usluer, Dü.) İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- GİBB, E. J. (1998). *Osmanlı Şiir Tarihi I-II*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- HALDUN, İ. (2015). *Mukaddime II*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KILIÇ, A. (2007). Dağılmış İncileri Toplamak: Şerh Tasnifi Denemesi. *Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu* (s. 363-369). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

- KÖPRÜLÜ, M. F. (2007). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- LEVEND, A. S. (2015). *Divan Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- PALA, İ. (2004). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- SELÇUK, B., & TOPBAŞ, S. (2016). Hurûfiliğe Dair Bir Eser: Mustafa Rumûzî'nin Hakikatnâme'si. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 805-835.
- ŞENÖDEYİCİ, Ö. (2009). Hurufiliği Önyargıdan Kurtarmak Bağlamında Feriştetoğlu'nun Hidayetnamesi'nin Tetkiki ve Neşri. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 87-146.
- ŞENÖDEYİCİ, Ö. (2015). *Nesîmî ve Hurufilik Kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- TARLAN, A. N. (1981). *Edebiyat Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TÖKEL, D. A. (2016). *Divan Şiirinde Harf Simgeciliği*. İstanbul: FSM Üniversitesi Yayınları.
- ULUDAĞ, S. (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- USLUER, F. (2009). *Hurufilik*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- UZUN, M. (1994). Ebced. *DİA, C.10*, 68-70.